

ԱԾԱԿԱՆԸ ԵՎ ՄԱԿԲԱՅԸ ՈՐՊԵՍ ԲԱՅԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐ

ԼՈՒԻՉԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայոց լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում բայը միակ խոսքի մասն է, որն ունի ոչ միայն իմաստային, այլև ձևային ընդհանրություն, ուստի և այլ խոսքի մասերի բայական փոխակերպումը ենթադրում է առանձնահատուկ ձևավորում, որով նորակազմ բառը ձեռք է բերում բայի բոլոր հատկությունները: Այլ խոսքի մասերի փոխակերպումը բայի ինչ-որ չափով նպաստում է նաև խոսքի սեղմությանը¹: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայոց լեզվում ամենից շատ բայանում են գոյական անունները: Այս հոդվածում մեր նպատակն է որպես բայակազմական հիմք քննել ածականը և մակբայը:

Ածական անունները, ցույց տալով առարկայի՝ հարաբերականորեն կայուն հատկանիշ, հաղորդակցման պահանջներից կամ խոսքի համատեքստից ելնելով, հաճախ բայանում են՝ ցույց տալով փոփոխվող հատկանիշ, կամ այլ կերպ ասած՝ ձեռք են բերում ընթացայնության հատուկ դրսևորում², ինչպես՝ *բարակ-բարակել, թեթև-թեթևանալ, ճերմակ-ճերմակել, նիհար-նիհարել, կանաչ-կանաչել, ցուրտ-ցրտել, նուրբ-նրբանալ, ուժեղ-ուժեղանալ* և այլն:

Ածականներով վերլուծական տիպի բայեր (ածական հարադիր + բայ) համեմատաբար քիչ են կազմվում, և նման կաղապարում ածականները հանդես են գալիս ստորոգելիական վերադիրի շարահյուսական պաշտոնով, ընդ որում հարադրության կազմում գերազանցապես հանդես են գալիս իսկական բարդությամբ ածական հարադիրները, որոնք, հիմնականում հարադրվում են *անել, լինել* բայերի հետ³: Այս իրողությունը բացատրվում է նրանով, որ իսկական բարդությամբ ածական հարադիրների վերջնաբաղադրիչները գերազանցապես բայարմատներ են, օրինակ՝ *արմատախիլ անել (լինել), բնաջինջ անել (լինել), զինաթափ անել (լինել), թևաթափ անել (լինել), կայծակնահար անել (լինել), խեղդամահ անել (լինել), ուշագնաց լինել, հետամուտ լինել* և այլն: Սույն կաղապարով ձևավորված վերլուծական բայերը երբեմն հանդես են գալիս համադրական կազմությամբ ևս, ընդ որում *անել* բայով կազմվածներին համապատասխանում են ներգործական, իսկ *լինել* բայով կազմվածներին՝ կրավորական սեռի բայերը, ինչպես՝ բնաջնջել – բնաջնջվել, զինաթափել – զինաթափվել, թևաթափել – թևաթափվել և այլն:

¹ Տե՛ս **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզու, Եր., 2005, էջ 167:

² Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989, էջ 199:

³ Տե՛ս **Ալ. Սարգսյան**, Հայերենի հարադիր բայերը, Եր., 1966, էջ 126:

Պարզ և ածանցավոր ածականներով հարադրավոր բայերը մեծ թիվ չեն կազմում: Նման հարադրությունների համար Ալ. Մարգարյանը առանձնացնում է հետևյալ հիմնական իմաստային հարաբերությունները.

ա) *Անել* բայի հետ հարադրվելով՝ գործողության պատճառականություն են արտահայտում, ինչպես՝ *արժանի անել – արժանացնել, բախտավոր անել – բախտավորեցնել, հավասար անել – հավասարեցնել, քաղցր անել – քաղցրացնել* և այլն:

բ) *Լինել* բայի հետ հարադրվելով՝ վերածման իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ *աներևույթ լինել – աներևութանալ, անհետ լինել – անհետանալ, անհանգիստ լինել – անհանգստանալ* և այլն⁴:

Վերլուծական տիպի բայերում ածականը նաև հանդես է գալիս փոխանվանաբար, ինչպես՝ *բարձրից նայել, սևը տալ, կարմիրը կապել, ճերմակին տալ, նեղը գցել, նեղն ընկնել, նեղը լծել, շոգերն ընկնել, չորը կապել (ժղ.), պաղին գրել, ցուրտը տանել* և այլն:

Համադրական եղանակով ածական անունները ժամանակակից հայերենում բայանում են *-անալ* և *-ել* բայական մասնիկներով: Առանց *-ան-* սուկածանցի *-ալ* մասնիկը այլևս կենսունակ չէ, իսկ առկա իրողությունները ժամանակակից հայերենը ժառանգել է հայոց լեզվի նախորդ փուլերից: Հարկ է նշել, որ *-անալ* մասնիկի գործուն դառնալու հետևանքով *-ալ* մասնիկով կազմված ածականակերտ բայերը հաճախ ձեռք են բերել *-անալ*-ով զուգահեռ տարբերակներ, ինչպես՝ *կաղալ-կաղանալ, հոխորտալ-հոխորտանալ, խրոխտալ-խրոխտանալ* և այլն: Նշված բայազույգերը թեև երկուստեք չեզոք սեռի են, սակայն ունեն իմաստային որոշակի տարբերություններ, որով էլ պայմանավորված է տարբերակների գոյությունը, ինչպես՝ *կաղալ* «1. Դժվարությամբ ոտքը (կամ ոտքերը) քարշ տալ (ոտքերի հիվանդության պատճառով): 2. փխբ. Ետ մնալ, թերանալ, վատ իմանալ, վատ հասկանալ, լավ չյուրացնել (որևէ ուսումնական առարկա): 3. փխբ. Պակասություններ ունենալ, որևէ բանով լիարժեք չլինել: 4. փխբ. Որևէ տեսակետից թերի՝ անկանոն լինել: 5. Թերի գիտելիքներ ունենալ»: *Կաղանալ* «Կաղ դառնալ»⁵:

Ածականները գերազանցապես բայանում են *-անալ* մասնիկով: Բացի այդ՝ սույն մասնիկով տեսականորեն հնարավոր է բայեր կազմել բոլոր ածականներից⁶: Թերևս դա է պատճառը, որ *-ել* լծորդությամբ ածականակազմ բայերը զուգահեռ ունեն նաև *-անալ*-ով կազմված տարբերակներ:

-Անալ մասնիկով կազմված բայերը ունեն նախատիպի ցույց տված հատկանիշը ձեռք բերելու բառակազմական նշանակություն: Այս եղանակ-

⁴ Ալ. Մարգարյանը բերում է նաև այնպիսի օրինակներ, որտեղ ածականները, *անել* կամ *լինել* բայերի հետ հարադրվելով, այլ իմաստներ են արտահայտում, օրինակ՝ *անտես անել-անտեսել, անպատիվ անել-անպատիվել, խայտառակ լինել-խայտառակվել* և այլն (տե՛ս նույն տեղը, էջ 127-128): Սակայն, օրինակ, *անգիր անել* հարադրական բայը չունի համադրական եղանակով կազմված զուգահեռ բայ:

⁵ Բոլոր բացատրությունները բերում ենք էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանից», Եր., 1976:

⁶ Տե՛ս **Գ. Զահուկյան**, ժամանակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքներ, Եր., 1974, էջ 524:

կով կազմվում են չեզոք սեռի բայեր, ինչպես՝ *առողջանալ, երջանկանալ, կայունանալ, կոպտանալ, կլորանալ, մտերմանալ* և այլն⁷:

-*ել* մասնիկով ածականակազմ չեզոք բայերն ունեն նախատիպ ածականի հատկանիշը ձեռք բերելու, ստանալու բառակազմական նշանակություն, ինչպես՝ *սպչել, կանաչել, փափկել* և այլն: Իսկ ներգործական սեռի ածականահիմք բայերն ունեն նախատիպ ածականի հատկանիշով օժտելու բառակազմական նշանակություն, ինչպես՝ *հարթել, մաքրել* և այլն⁸:

-*ել* մասնիկով ածականակազմ մի շարք բայեր ունեն *-անալ* վերջավորությամբ այնպիսի զուգահեռ տարբերակներ, որոնց հետ ընդհանուր իմաստով համընկնում են, սակայն նաև հանդես են բերում իմաստային տարբերություններ, ինչպես՝ *դեղնել-դեղնանալ, ցամաքել-ցամաքանալ, տափակել-տափականալ, համարձակվել-համարձականալ, նիհարել-նիհարանալ* և այլն: Սովորաբար *-ել* մասնիկով ածականահիմք բայերը ավանդված են հայոց լեզվի վաղ փուլերից, որի հետևանքով գերազանցապես բազմիմաստ են: Իսկ *-անալ* մասնիկով կազմված բայերը սովորաբար արտահայտում են միայն նախատիպի ցույց տված հատկանիշը ձեռք բերելու գաղափար: Ինչպես օրինակ՝ *համարձակվել* «1. Վստահություն ունենալ որևէ բան անելու, ասելու ևն: 2. Չքաշվել, հանդգնել: 3. Խիզախել, քաջություն ունենալ մի բան անելու»: *Համարձականալ* «Համարձակ դառնալ, համարձակություն ստանալ»: *Ցամաքել* բայն, ըստ Է. Աղայանի բառարանի, ունի 12 իմաստ, իսկ *ցամաքանալ* բայը՝ մեկ իմաստ:

Ածական նախատիպերից *-ել* մասնիկով կազմվում են նաև ակտիվ գործողության գաղափար արտահայտող բայեր, օրինակ՝ *սպառնալ, բարդել, պարզել, պնդել, հարթել, կեռել, հաստատել* և այլն: Նման բայերը *անալ*-ով զուգահեռների հետ ունեն ինչպես ընդգծված քերականական (սեռային), այնպես էլ իմաստային որոշակի տարբերություններ, ինչպես՝ *հաստատել* նր. «1. Սահմանել, կարգել: 2. Մի բան իբրև ստույգ՝ ուղիղ ընդունել, հավանություն տալ: 3. Մի բանի ստուգությունը վկայել: 4. Ապացուցել: 5. Վավերացնել: 6. Պաշտոնապես վերջնական վճիռ, որոշում կայացնել: 7. Օրինական ուժ տալ, օրինականացնել որևէ նշանակում, որոշում, կոչում ևն: 8. Ամրացնել, հաստատուն դարձնել»: *Հաստատանալ* չբ. «Հաստատ, հաստատուն դառնալ»:

Նորել նր. «1. Նորացնել, նորոգել, նոր դարձնել: 2. չբ. Լուսնային ամիսն սկսվել, նորանալ: 3. Նորոգվել, նորանալ»: *Նորանալ* չբ. «1. Նոր դառնալ, նորոգվել, նորոգվելով, վերանորոգվելով՝ նոր դառնալ: 2. Վերստին կրկնվել, նորից նույն թափով երևան գալ՝ դրսևորվել»:

Բայի փոխակերպվելիս ածականը կառուցվածքային սահմանափակումներ չունի: Հավասարապես փոխակերպվում են ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ կազմությամբ ածականները: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն բարդության մյուս տեսակների, բավականին կենսունակ են իսկական բարդության կաղապարով ձևավորված ածականներից կազմված

⁷ Տե՛ս Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1978, էջ 248, Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1962, էջ 61-62:

⁸ Տե՛ս Ս. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 248:

բայերը, ինչպես՝ *հայելապատել, ամրապնդել, բացահայտել, ակնհայտանալ, սահմանափակել, բնաջնջել, գահավիժել, երկփեղկել, կռապաշտանալ* և այլն:

Կրկնավոր կազմությամբ ածականներից կերտված բայերը զգալիորեն սակավաթիվ են, դրանցից են՝ *երերալ, կակազել, դողդոջալ, կերկերալ* և այլն:

Իսկ կցական կաղապարով կազմված ածականները բայանուն են գերազանցապես հարադրական եղանակով, ինչպես՝ *լեփլեցուն լինել, գունդուկծիկ դառնալ, ցիրուցան անել, մերձիմահ լինել* և այլն:

Նախածանցավոր և վերջածանցավոր կազմությամբ ածականները ևս ակտիվորեն բայանուն են և ունեն բավական կենսունակ գործածություն, ինչպես՝ *տկարանալ, հարակայանալ, ապաշնորհանալ, բազակայել, դժգոհել, տարածայնել, համեղանալ, զորավորանալ, թլպատել, հանճարեղանալ, շեղատել, ռնգայնանալ, շքեղանալ, հասունանալ* և այլն:

Առհասարակ ածականահիմք բայերի նման քննությունը որոշ պայմանականություն ունի, քանի որ, ինչպես նշել ենք վերը, տեսականորեն բոլոր ածականներից *-անալ* մասնիկով հնարավոր է բայեր կազմել, որոնք եթե բառարաններում ամրագրված իսկ չեն, այնուամենայնիվ չեն հակասում հայ լեզվամտածողությանը և անհրաժեշտության դեպքում ազատորեն կարող են կիրառվել:

Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ անգամ *-անալ* մասնիկով չեն բայանուն հարակատար դերբայի մի շարք ածականացած տարբերակները, որոնցից են՝ *խմած, ընկած, կարդացած, հասած, հոտած* և այլն:

Ժամանակակից հայերենում փոխառյալ ածականները ևս մասնակցում են բայակերտմանը *-անալ* մասնիկով, ինչպես՝ *ակտուալանալ, նորմալանալ, ստաբիլանալ, սխոլաստիկանալ, սինխրոնանալ, հերմետիկանալ, մոդեռնանալ, վուլգարանալ, էլեկտրականանալ* և այլն:

Մի փոքր այլ է բայակազմությունը *-ել* դերբայական մասնիկով, քանի որ այդ բայերի մեծ մասը հիմնականում ավանդված է հայոց լեզվի նախորդ փուլերից, ինչպես՝ *ազատել, բարակել, դեղնել, լուսավորել, կարմրել, կրթել, հաղթել, ձգել, ճշտել, ուղղել* և այլն: Այս շարքում առանձնանուն են այնպիսի ածականներ, որոնք ինքնին բայահիմքեր են և հավասարապես գործածվում են նաև որպես որոշիչ ածականներ, ինչպես՝ *անջատ-անջատել, զուրկ-զրկել, կախ-կախել* և այլն⁹: Ժամանակակից հայերենում *-ել* վերջավորությամբ են բայանուն նաև *-ատ, -ավոր, -ոտ* վերջածանցներով կազմված ածականները: Հատկանշական է, որ *-ատ, -ավոր* ածանցներով կաղապարված ածականներից կազմվում են ներգործական սեռի բայեր, իսկ *-ոտ* ածանցով ձևավորված ածականներից՝ և՛ չեզոք, և՛ ներգործական սեռի բայեր, ինչպես՝ *լուսավորել* (նբ), *երանգավորել* (նբ), *կանոնավորել* (նբ), *թևավորել* (նբ), *կրճատել* (նբ), *շեղատել* (նբ), *ոջլոտել* (չբ), *կավճոտել* (նբ) և այլն:

⁹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսության հիմունքներ, էջ 524:

Սակայն սա չի նշանակում, որ *-անալ* մասնիկը տվյալ դեպքում անարտադրողական է, նույնիսկ կան օրինակներ, երբ նման կազմությամբ ածականը բայանում է միայն *-անալ*-ով, ինչպես՝ *գորավոր-գորավորանալ*, *երկչոտ-երկչոտանալ* և այլն:

-*ել* մասնիկով են բայանում նաև բաղադրյալ կազմությամբ այնպիսի ածականներ, որոնց բառակազմական վերջին բաղադրիչը է լծորդության բայի արմատ է, ինչպես՝ *աշխարհագրկել*, *ջրագրկել*, *առասպելագերծել*, *արաբագերծել*, *դոլարագրկել*¹⁰, *ապակեպատել*, *ռետինապատել*, *խանդավառել*, *գոռոզամտել*, *հայելապատել*, *գունազարդել*, *պսակազարդել*, *քաղաքակրթել*, *բարեկրթել*, *հեռակայել*, *բացակայել*, *արծաթագծել*, *ոսկեգծել*, *գերակշռել*, *գոտեպնդել* և այլն: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, նախատիպ ածականները կազմված են NV, AV, MV արտադրողական կաղապարներով (N – գոյական, V – բայ, A – ածական, M – մակբայ):

Ածականին հաճախ հարաբերակից մակբայը հայերենում հազվադեպ է բայանում, այն էլ հիմնականում վերլուծական տիպով: Հատկապես աչքի են ընկնում, ինչպես Մ. Աբեղյանն է նշում, օտար լեզուների նախորդվոր բայերին հարաբերակից տեղի մակբայներից մի շարք բայերով ձևավորված հարադրական բայերը: Ի տարբերություն այլ վերլուծական բայերի՝ այս կաղապարում բայը գործածվում է ոչ թե վերացական իմաստով, այլ պահում է իր նյութական իմաստը, իսկ մակբայը «միայն ձևափոխում է, զորացնում կամ պարզում է բայի նշանակությունը»¹¹: Այդ կիրառությամբ հանդես են գալիս *առաջ*, *դեմ*, *դեմ*, *դես*, *դուրս*, *ետ//հետ*, *ընդառաջ*, *հեռու*, *մեջ*, *մոտ*, *ներս*, *շուրջ* > *շուռ*, *վայր*, *վեր*, *վրա*, *ցած* մակբայները¹², որոնք հարադրությունների կազմում բայերի հետ միասնական են և բառական ընդհանուր նշանակություն ունեն¹³: Նշված բոլոր մակբայները հարադրությունից դուրս մեծ մասամբ մեկից ավելի խոսքիմասային նշանակություն ունեն՝ գոյականի, ածականի, մակբայի, կապի:

Նման հարադրությունների մեջ գերազանցապես հանդես են գալիս դինամիկ բնույթի գործողության գաղափար արտահայտող բայեր, ինչպես՝ *ածել*, *անել*, *անցնել*, *առնել*, *բարձրանալ*, *բերել*, *բռնել*, *գալ*, *գնալ*, *գրել*, *գցել*, *դիմել*, *դնել*, *ելնել*, *ընկնել*, *թափել*, *թողնել*, *թռչել*, *իջնել*, *լցնել*, *խաղալ*, *խլել*, *խուժել*, *կանչել*, *կոչել*, *կորզել*, *հանել*, և այլն, մասամբ նաև դադարման ու դրության գաղափար արտահայտող բայեր, ինչպես՝ *կանգնել*, *կենալ*, *լինել*, *մնալ* և այլն¹⁴: Օրինակ՝ *առաջ անցնել*, *առաջ գալ*, *դեմ*

¹⁰ Օրինակները քաղել ենք Ս. Էլոյանի «Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարանից», Եր., 2002:

¹¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. 2, Եր. 1974 էջ 138:

¹² Ցանկը ներկայացնելիս օգտվել ենք Ալ. Մարգարյանի նշված գրքից (էջ 135): Մ. Աբեղյանի և Ա. Աբրահամյանի կողմից ներկայացված մակբայների շարքին Ալ. Մարգարյանը ավելացրել է *հեռու*, *ընդառաջ* մակբայները, որոնք ևս տեղի իմաստ են արտահայտում:

¹³ Ա. Աբրահամյանը կարծում է, որ թյուրիմացություն է *հետ*, *մոտ*, *վրա* բառերի հոդերով գործածությունը զանազան բայերի հետ հարադրություն համարելը (ինչպես՝ հետը բերել, վրան նայել և այլն): Նրա կարծիքով, նման կառույցները ոչ թե կայուն հարադրություններ են, այլ շարահյուսական առանձին միավորներ (տե՛ս Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 181):

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 183:

անել, դեն նետել, դուրս գցել, ետ բերել, մեջ քաշել, մոտ բերել, ներս հրավիրել, շուռ գալ, վայր իջնել, վեր բարձրանալ, վրա հասնել, ցած ընկնել և այլն:

Քննարկվող տիպի հարադրությունները հիմնականում գործածվում են ուղղակի իմաստներով: Սակայն որոշ հարադրություններ զուգահեռաբար հանդես են գալիս նաև փոխաբերական իմաստներով, որոնք գոյանում են հարադրությունների ուղղակի իմաստների հիման վրա, ինչպես՝ առաջ գալ, դուրս տալ, դեն ընկնել, դուրս բերել, դուրս գալ, ներս գցել, մեջ գցել, մեջ բերել և այլն:

Ածանցավոր մակբայները սովորաբար չեն մասնակցում բայակերտմանը: Սակայն նկատելի է մի հետաքրքիր օրինաչափություն. երբեմն բայանում են որոշ մակբայներ՝ կազմված այնպիսի մակբայակերտ ածանցներով, որոնք զուգահեռաբար նաև ածականակերտ են, օրինակ՝

-ակի՝ շեշտակիանալ, շեղակիանալ, հաճախակիանալ

-(ա)զին՝ մոլեգնել, ուժգնանալ

-պատիկ՝ բազմապատկել, հնգապատկել, քառապատկել և այլն¹⁵:

Բերված օրինակների նախատիպ հիմքերը ունեն խոսքիմասային երկարժեքություն (ածական, մակբայ), ուստի կարելի է եզրակացնել, որ հենց այս հանգամանքով է պայմանավորված վերոնշյալ բառերի բայացումը:

Քննությունը ցույց է տվել, որ բուն մակբայակերտ ածանցներով կազմված մակբայները չեն բայանում:

Իսկական բարդության կաղապարով ձևավորված մակբայների քանակը հայերենում քիչ է, և դրանք գերազանցապես զուգահեռաբար ունեն նաև ածականի խոսքիմասային արժեք: Սակավաթիվ են նաև նման մակբայներով կազմված բայերը, ինչպես՝ բարձրածայնել, միածայնել և այլն: Գործում են նաև հարադրական եղանակով բայացման կաղապարներ, ինչպես՝ միաբերան լինել, միածայն դառնալ և այլն:

Բաղիյուսական կազմություն ունեցող մակբայները բայանում են միայն վերլուծական տիպով, ինչպես՝ աջ ու ձախ ընկնել, ետ ու առաջ անել, վար ու վեր անել, դես ու դեն ընկնել և այլն:

Կցական կազմությամբ մակբայները նույնպես երբեմն բայանում են հարադրական եղանակով, ինչպես՝ մեջտեղ գալ և այլն:

Հայերենում մակբայների մի մասը կազմվել և կազմվում է քերականական ձևերից, որոնք երբեմն բայանում են, ինչպես՝ սակավանալ, կանացանալ և այլն: Հարկ է նշել սակայն, որ բերված օրինակների բայակազմական հիմքերը նույնպես զուգահեռաբար ունեն ածականի խոսքիմասային իմաստ:

Հայագիտական աշխատություններում նշվող արմատական կամ կազմությամբ պարզ համարվող մակբայներից բայանում են հետևյալները.

¹⁵ Ս. Աբրահամյանը *-պատիկ* ածանցը որպես մակբայակերտ ածանց չի նշում (տես Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը, Եր., 1959, էջ 35-44):

արագ – արագանալ
առաջ – առաջանալ
դանդաղ – դանդաղել, դանդաղանալ
խեթ – խեթել
կանուխ – կանխել
կրկին – կրկնել
հաճախ – հաճախել, հաճախանալ
մոտ – մոտենալ

շատ – շատանալ
շտապ – շտապել
շուրջ – շրջել
վեր – վերանալ
ուղիղ-ուղղել
ուշ-ուշանալ
քիչ-քչանալ

Նկատելի է, որ ավանդաբար փոխանցված *-ել* վերջավորությամբ ձևավորված մի քանի ձևերի կողքին զուգահեռ գործում են նաև *-անալ* վերջավորությամբ տարբերակներ, ինչպես՝ *դանդաղել-դանդաղանալ, հաճախել-հաճախանալ*: Դժվար չէ նկատել այս բայազույգերի իմաստային տարբերությունները. *-անալ* տարբերակով ձևավորված բայերը ունեն նախատիպի ցույց տված հատկանիշի ձեռքբերման նշանակություն, ինչպես՝ *դանդաղ, հաճախ* դառնալ: Իսկ *-ել* մասնիկով ձևավորված բայերը բազմիմաստ են, նույնիսկ *հաճախել* ներգործական սեռի բայը իմաստային զարգացման հետևանքով ձեռք է բերել չեզոք սեռի այնպիսի իմաստներ, որոնք բավականին հեռացել են նախնական իմաստից: Ու թեև է. Աղայանը առաջին հերթին նշում է այս բայի «1. Շատացնել, ավելացնել, հաճախակի դարձնել: 2. Հաճախ կրկնել, հաճախ նույն բանն անել: 3. չք. Հաճախանալ, աճել, բազմանալ, ավելանալ» իմաստները, սակայն ժամանակակից հայերենում բայը գերազանցապես կիրառվում է «4. Հաճախակի որևէ տեղ գնալ՝ այցելել: 5. Գնալ, շարունակաբար լինել՝ ներկայանալ մի տեղ: 6. Մասնակցել (ժողովների, հավաքույթների և այլն)» իմաստներով¹⁶:

Հետաքրքիր է նկատել, որ որպես բայակազմական հիմք հանդես եկող վերը նշված արմատական մակբայների խոսքիմասային արժեքը միատարր չի եղել նաև հին հայերենում: Նշված մակբայները զուգահեռ ունեցել են նաև ածականի (*արագ, դանդաղ, խեթ*¹⁷, *կանուխ, կրկին, հաճախ, հավերժ, հեռու, շատ, շտապ, ուղիղ*), գոյականի (*առաջ*¹⁸, *հաճախ, շտապ*), կապերի (*մոտ, հեռու, վեր, շուրջ*) խոսքիմասային իմաստներ:

Քիչ բառի խոսքիմասային պատկանելությունը ՆՅԲ-ում տրված չէ, սակայն այն բացատրվում է *սակաւ* հոմանիշով, որը բնութագրվում է որպես ածական:

Իսկ *ուշ* բառը ժամանակակից իմաստով հին հայերենում լայն տարածում չի ունեցել, այն իմաստային անցում է կատարել *յուշ, յուշիկ* «հանդարտ, կամացուկ, մեղմիկ, յամր» ձևերից¹⁹, որոնք ունեցել են մակբայական արժեք, *ուշանալ* բայն էլ, բնականաբար, անցել է *յուշանալ* «անագա-

¹⁶ Էդ. Աղայանի «Հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» (1976) *հաճախել* բայի իմաստներից նշվում են 4, 5, 6 կետերին համապատասխանողները:

¹⁷ Ունեցել է միայն ածականի իմաստ:

¹⁸ Ժամանակակից հայերենում սա նաև կապ է:

¹⁹ Տե՛ս «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», հ. 2, եր., 1981, էջ 375, **Յր. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, եր., 1977, էջ 605:

նիլ» բայից (ի դեպ, ՆՅԲ-ում *ուլ* և *ուլանալ* ձևերը ունեն *ումկ*. նշումները): ժամանակակից հայերենում սակայն *ուլ* մակբայը ունի նաև ածականի խոսքիմասային նշանակություն:

Վերը շարադրվածից կարող ենք անել հետևյալ եզրակացությունները.

1. ժամանակակից հայերենում *-անալ* վերջավորությունը ածական անուններից բայեր կազմելու կենսունակ մասնիկն է: Ասվածի ապացույցն է ածականներից *-ել* և *-ալ* պարզ բայակերտ վերջավորությամբ ձևավորված ածականահիմք բայերին զուգահեռ նույն բառակազմական հիմքով *-անալ* բաղադրյալ մասնիկով ձևավորված տարբերակի առկայությունը կամ հնարավոր առկայությունը:

2. *-Ալ/-անալ*, *ել/-անալ* ածանցներով (մասնիկներով) զուգահեռ տարբերակները հիմնականում ունենում են իմաստային որոշակի տարբերություններ, երբեմն նաև ընդգծված քերականական (սեռային) տարբերություններ (*ել/անալ* զուգահեռներ ունեցող որոշ բայերի դեպքում):

3. ժամանակակից հայերենում *-ել* ցուցիչով են բայի փոխակերպվում այն ածականները, որոնք ձևավորված են *-ատ*, *-ավոր*, *-ոտ* վերջածանցներով: Բարդ կազմություն ունեցող այն ածականները, որոնց բառակազմական վերջին բաղադրիչը *ե* լծորդություն ունեցող բայի արմատ է, բայի փոխակերպվելիս նույնպես ստանում են *-ել* մասնիկը:

4. *Անել*, *լինել*, մասամբ նաև՝ *ընկնել*, *կենալ/մնալ* (խոր *ընկնել*, *լուռ կենալ/մնալ* և այլն) բայերը, հարադրվելով կազմությամբ պարզ, ածանցավոր կամ բարդ ածականներին, ձևավորում են հարադրավոր բայեր: Ըստ Ալ. Մարգարյանի՝ ածականը հարադրավոր բայերի կազմում հարադրային մեծ արդյունավետությամբ հանդես եկող խոսքի մասերից է²⁰:

5. Ե՛վ ածանցավոր, և՛ արմատական մակբայները՝ որպես բայակազմական հիմք, հիմնականում հանդես են գալիս ոչ թե բուն մակբայական, այլ ածականական խոսքիմասային իմաստով, այսինքն՝ մակբայը «մաքուր» մակբայական նշանակությամբ, որն է՝ գործողության կամ հատկանիշի հատկանիշ ցույց տալը, չի բայանում: Դրանով է բացատրվում նաև այն, որ վերը նշված մակբայները հիմնականում բայանում են *-անալ* բայակերտ վերջավորությամբ, որով, ինչպես նշել ենք, բայեր են կազմում գերազանցապես ածականները:

6. Հարադրական կառույցներում մակբայը, որ փաստորեն բայի պարագայական լրացումն է, հանդես է գալիս իր բուն խոսքիմասային արժեքով: Եվ նման կառույցներում բայական բաղադրիչը հիմնականում պահպանում է իր բուն նշանակությունը, իսկ մակբայը «միայն ձևափոխում է, զորացնում կամ պարզում է բայի նշանակությունը»²¹:

ЛЮИЗА САРГСЯН – *Прилагательное и наречие как глаголообразующая основа.* – В армянском языке глагол всегда морфологически маркирован. Как в

²⁰ Տե՛ս Ալ. Մարգարյան, նշվ. աշխ., էջ 129:

²¹ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 138:

личной, так и в безличной форме он обладает составной структурой, то есть имеет основу и глагольное окончание. Исследования показывают, что в образовании глаголов участвуют прилагательные и наречия.

В современном армянском отыменные глаголы образуются по синтетическому или аналитическому типу словообразования. Глаголы аналитического типа представляют собой соположение (аппозицию) именных и глагольных компонентов и нередко обладают фразеологическим значением либо выражают действие описательным способом. В последнем случае аналитические глаголы могут иметь также соответствующие синтетические параллели (ср. աներևույթ լինել – աներևույթանալ «ься», քաղցր անել – քաղցրացնել «(по)пытаться»). Вербализация прилагательных по синтетическому типу осуществляется с помощью глаголообразующих частиц -ել, -անալ. Исследование показали, что с помощью -անալ возможно образовать глаголы от всех прилагательных.

Вербализация наречий осуществляется только по аналитическому типу, где они являются обстоятельством действия.

LUIZA SARGSYAN – *Adjectives and Adverbs as Verb-Forming Stems.* – In Armenian the verb is always morphologically marked. In personal as well as impersonal forms the verb has complex structure i.e. it is comprised of a stem and a verbal ending. The surveys show that the nominal parts of speech – **adjectives** and **adverbs** can take part in the formation of verbs.

In modern Armenian the denominative verbs are formed by analytic and synthetic ways. Analytic verbs are juxtapositions of nominal and verbal components and often have phraseological value. There are also many analytic verbs which have direct meaning and descriptive form. The verbs which have this kind of formation possess parallel synthetic forms with similar roots, e.g. աներևույթ լինել, արժանիմ անել. The synthetic denominative verbs are formed by the particles -ել, -անալ, but more actively by the particle -անալ and almost always function with parallel construction with -ել forms.

Adverbs are verbalized in analytical ways, e. g. դուրս գալ, առաջ գալ.